

שירתם של יהודי המזרח במדינת ישראל לב חקק

יצירתם השירית העברית של יוצאי-המזרח הלכה ונתרחבה ככל שמפגשם עטו הלשון והשירה העבריות בארץ היכה שורשים עמוקים יותר. שירתם של רבים מהם ניכרת בנושאים ובצירי לשון השאובים ממורשתם המסוימת. כיום יש בידינו שירה עברית של יהודי-המזרח הניכרת בהישגים האסטיטיים שלה, וטבוע עליה חותם של ייחוד לשוני ונושאי.

השתלבותם והשתתפותם של יהודי-המזרח בארץ בתחום הסיפור (כורלא, שמי) קדמו להשתלבותם והשתתפותם בשירה שענתה על טעמו של הדור. אמנם גם לפני העליות הגדולות של שנות החמישים פרסמו יוצרים מבני עדות-המזרח שירה (טביב), אך רק לאחר עליות גדולות אלו ראינו השתתפות ניכרת של יהודי-המזרח בשירה. חלק ממשוררים אלה כתבו בארץ המוצא בשפות זרות (למשל, שלום כתב, אהרון זכאי ושלמה זמיר) - בערבית, והיו שכתבו גם בצרפת-ית ובאנגלית) ועם עלייתם לארץ עברו לכתיבה בעברית, שפה שחלק מהם ידע במידה זו או אחרת בארץ המוצא. לעתים היה המעבר משפת כתיבה אחת לאחרת מהיר "אל חופו של רעיון" של אהרון זכאי נתפרסם כבר ב-1957 (קריית-ספר) ו"הקול מבעד לענף" של שלמה זמיר, שזיכה את מחברו בפרס שלונסקי, ב-1960 (ספרית-פועלים).

משוררים מיהודי-המזרח שנולדו בארץ, כטביב (יליד ראשון-לציון, 1910 - פרסם את שיריו הראשונים ב"מוסף" של "דבר" ב-1938, פרסם שירים ב"עת-ים" בעריכת שלונסקי סמוך למלחמת תש"ח, וכן בספרו "מסע לארץ הגדולה" בהוצאת אל"ף, 1968), לא עמדו, כמובן, בפני בעיית שינוי שפת-היצירה, וכן אלה שעלו לארץ בגיל רך (הרצל ובלפור חקק הועלו לארץ בגיל שנתים). מכיון היוצרים שעלו לארץ בגיל בו החיים בארץ המוצא השאירו משקע עמוק בנפשם יש כאלה הכותבים על חוויות מארץ המוצא, ולא רק על חוויות מהארץ (כמו שלום כתב). יש יוצרים שעיקר גידולם היה בארץ, ולא נמצא בשירתם ביטוי לחוויות מארץ-המוצא יש משוררים ממוצא מזרחי ילידי-הארץ שנתנו ביטוי מיוחד לרקעם העדתי בשירתם (טוביה סולמי, אהרון אלמוג). ידועים, כמובן, משוררים יוצאי-אירופה שנתנו ביטוי מיוחד ליהודי-המזרח בשירתם (שמעוני, אלתרמן, ישראל אפרה), וכנגד זה מצויים משוררים מקרב יהודי-המזרח - בין שהם ילידי-הארץ (שולמית כהן) ובין שאינם ילידי-הארץ (אהרון זכאי) ששירתם אינה נותנת שום ביטוי למוצאם.

כמו בביקורת, במחקר ובפרוזה, כך גם בשירה לא היגיעו יהודי-המזרח עדיין להשתלבות פרופורציונאלית הולמת מבחינה איכותית וכמותית. אך עלייתם של משוררים כאהרון אלמוג, שלמה זמיר, שלומית כהן, משה סרטל,

שלמה אביו, גבריאלה אלישע, רוני סומק, ארז ביטון ואחרים, מעידה על שותפותם הפעילה של יהודי-המזרח בתחום השירה.

שירתם של יהודי-המזרח בארץ רובה אישית, אך יש שהיא לובשת גוון של ביטוי קיבוצי הניזון מהשורשים המיוחדים למוצאו של המשורר. היא כתובה כמשקל חפשי. כחלק ניכר מקובצי-שירתם של יהודי-המזרח נמצא תיאורים ישירים ובהירים, נוחים לקליטה ומוכנים, לעתים בעל־זיקה "כיאוגראפית" או היסטורית - ועם זאת זוהי שירה פשטנית, הנעדרת עיצוב מורכב וחד-פעמיות לשונית וחוויתית. אך יש גם משוררים מיהודי-המזרח, ששירתם בעלת חותם של חד-פעמיות לשונית וחוויתית מורכבת, ובה התבניות השיריות, הסיטואציה, הרעיונות, הנופים, הסיפור, - מפוררים, ומבחינות אלו הם עונים על טעמו של הקורא המבקש להשתתף בבניית הלכי-הנפש, הסיטואציות והאידיאות, מפרטים מפוררים.

מבין המשוררים הכולטים בהישגיהם אפשר להזכיר את אהרון אלמוג, שלמה זמיר, שלומית כהן, משה סרטל, שלמה אביו, גבריאלה אלישע, ארז ביטון, רוני סומק, פרץ בנאי, ואחרים.

שלמה זמיר (יליד עיראק, עלה לארץ ב-1950, בהיותו בן עשרים ואחת) פרסם את הקובץ "הקול מבעד לענף" (ספרית פועלים, 1960). ייחודו של הקובץ אינו בגודש ציוריו, אלא בחד-פעמיותם של הציורים שבו, חד-פעמיות שיסודה הוא הסתכלות יוצרת אישית, ותפיסת המתואר ברגע, בתנוחה ובנסיכות הזורקים עליו אור חדש. כך נמצא בשיריו "קווצות שחורות כשירי העצב", "אצבעות ארוכות כימי יוני", "שורת שיטים השחה כריסי עפעף מנומנם", ערפל העובר חרש והורס בפטישו את מחצית בתי הרחוב, יונים שמרחפות על שדי נערה בחושבן אותם לת-פוחי אסטרן, מאמינות העומדות על הארובות ותוקעות לעננים בשופרים, צל רפאים סגול הנאחז בציפורני יד אחת ונוגס אגס בהד רם מן היד השנייה.

אהרון אלמוג (יליד תל-אביב, 1931) ממוצא תימני, משתתף במוספי הספרות מ-1951, אף זכה בפרס היצירה מטעם ראש-הממשלה ב-1970. השגרתי מקבל הארה מיוחדת בשיריו בגלל ההתכוננות הנכונה והפרספקטיבת בו. שירי אלמוג נו-טים לפתח גרעין סיפורי. הם גוררים עמם זכרי-לשון ממקורות יהודיים קדומים (כמו בשיר "בוז" - "על שלושה דברים העולם עומד") ומהספרות העברית החדשה ("מוזר היה אורח חיו" - רמז ל"אבי" לביאליק בשיר "כל הכבוד לח-יות"; "היינו הך. נתן זך" - רמז ל"בעולם" לזך בשיר "עם נתן זך"). לעתים משלב אלמוג רמיזה אל המקודש ואל לשון העגה באותו הקשר, כמו: "זוג צעיר הולכים חבוק. / של נעליך מעל רגליך. ילען אבו אבוק" ("אין קולנוע שדרות"). ראוי להדגיש תופעה זו בשירת אלמוג בדיון בשירת יהודי-המזרח, משום שהמב-וגרים שביניהם רכשו את עיקר השכלתם בארץ המוצא ומפגשם עם הספרות העבר-ית אינו שיטתי, גם אין בו הרעננות הראשונית של פגישה עם מקורות אלה מן הילדות, ולפיכך רק בקבצים מועטים משלהם נמצא שימוש מתוחכם ומורכב ברמ-יזה.

שירי ארז ביטון מביאים לקורא העברי עולם שירי חדש בציוריו, בנופ-יו, באירועים ובדמויות שבו. לעתים מובאת שפת בני עדתו של ביטון - שהוא בן להורים ילידי מארוקו שעלה לארץ מאלג'יר - כלשונה, ולעתים בתרגום. השכבה הדיגלוטיבית בשירתו יוצרת סגנון מיוחד במקצבו, בתחביר שלו, בציר-ופי הלשון שלו, וזאת בנוסף לתוכן שיש בו הקסם של שילוב ההוויה הישראל-

שירת יהודי המזרח במדינת ישראל

ית עם הרקע העדתי המסוים. מה שנדוש בעקב מופיע כאן כתיאור היתה והמע-
וזן שבו, דווקא בדרך הפירוט של הוויה חושנית שהחיים בה מוקפים בשמות,
אובייקטים, דרכי-מחשבה וגישת חיים ססגוניים ועשירי מסורת.

שלמה אביו, שמוצאו מתורכיה, תחילת שירתו סימנה שירים "קשים", שלעת-
ים אין המאמץ האינטלקטואלי של קוראם מבטיח את הכנתם, אך המשך דרכו בש-
ירים בהירים יותר. כוחו של אביו הוא בצמצום רב, בהיסכון לשוני, בהרחקה
רגישה של צירופים נדושים ובבחירת מבע אישי המצטיין בסגנון מאופק, המע-
צים את האפקטים של הרגשנות המובלעת או הסמויה.

גם מוצאו של משה סרטל הוא מתורכיה. מצבי היסוד בשירתו - הזמן,
המקום, תכופות רחוקים מישראל של היום. שירי סרטל נוטים אל האפי. טוריו
ארוכים, משפטי ארוכים ומורכבים במבניהם, והשירים נוטים לפתח גרעין סי-
פורי-הגותי. סגנונו על-תקני, ובו דרכי משא-ומתן וצירופי-לשון עתיקים.
עם זאת, התכנים והבעייתיות מיושמים לתקופתנו.

גם האשה המזרחית שותפה כיום ליצירה השירית. כך, למשל, ניתן להזכיר
את אסתר שאקי-ארזי, עדה אהרוני, תקוה שוקר, רבקה מרים, רחל פרחי, צפורה
סולמי בן-נר, חכימה עובדיה, חיה אלבז, חנה כהן-נג'מי, שלומית כהן, גבריאלה
אלישע ואחרות מקרב המשוררות שמוצאן מזרחי.

שלומית כהן, לילדת הארץ ממוצא עיראקי, זכתה בפרס מתי כ" עבד ספרה
"שש ביד שמאל". עולמה השירי הוא אישי-נשי, כלי שום גוון עדתי מבחינת
ציור הלשון והנושאים. נמצא אצלה צירופים וטורים דוגמת "חדר סרוג",
"תלתי הקיר", ו"בחדר גרים זכרונות כצפיפות איומה". מגי, הנערה עליה שרה
שלומית כהן בכמה שירים, "פעם רצתה ים באמצע החדר", אך משראתה שזה בלתי
אפשרי, היא רקמה תכניה אחרת: "כשימלאו הימים בלי מקום/ מגי תלד לה בעל
בלי שעות גנובות./בנקיון הדעת תלד לה בעל / עם טל באצבעות ברק בעיניים.
/שותק לשבע באור סגל/ של נר שעה קלוע."

על ספרה "בשפתים נשפתי חושך לגוף" זכתה גבריאלה אלישע בפרס מתי
כך, ועל ספרה "ליל הזמרת" - בפרס אקו"ם. המציאותי וההזייתי-חלומי מעו-
רבים בספרה השני, ובו מתוודע הקורא אל בית אשר "התפזר כימי סגריר/ועיני
הצפורים שואלות מנוחה", אל "מנוחה לבנה של רוח חרף בתוך האבנים", אל
"הארצות הגדולות האלה של נפש הנוסעים", אל האשה הבוכה "ודמעויה תמימ-
מות ממים שלמים", ואל נפשה של הדוברת השירית שמרגישה כך: "הייתי /יפן/
באיש קטן", שהרי "נפש יכולה להיות /מעצמה גדולה".

ב

שנות החמישים והשישים בשירתנו מסמנות, בדרך-כלל, העדפה של חוויות
היחיד על חוויות "אנחנו". אך דווקא באותן שנים מתחילים משוררים מיה-
ודי-המזרח לתת מבע שירי לחוויותיהם - והם נותנים ביטוי לחוויות לאומ-
יות-קיבוציות שיסודן אהבת הארץ, הכיסופים אליה והתממשותם, הנכונות לתת
עבודה. משוררים כמו אהרון זכאי, תקוה שוקר, ציון מתתיהו, רצון הלוי, אסתר
שאקי-ארזי, טוביה סולמי, אברהם בר-עוז, יחיאל בר-מזל - מביעים אהבה לארץ,
כל אחד על-פי דרכו ויכולתו השיריות.

על רקע שירי הדבקות בארץ, מקבלים חשיבות מוסרית מיוחדת שירי האכ-

זבה מן המציאות החבוטית בה. הטון בשירים אלה הוא של הטחה, תדהמה, תסכול והתחטאות כואבת.

כך, למשל, בשיריהם של כמה משוררים ממוצא תימני, נמצא ביטויים למרי-רות חברתית. רצון הלוי כותב על **התנכרות** אחיו לבני עדתו, ועל תחושה של זרו-ת בכיתו ("המי יונת הלכ", 6). טוביה סולמי כותב על אטימות כלפי בני עד-תו ("תפלה לגולים בעולמם", 52), שהביאה לתחושה שהם גולים בארצם (שם, 59), ושהם חיים בחוסר תקווה (שם, 60). הקיטוב החברתי החל עם העלייה, כאשר הת-ייחסו לבני עדתו כאל באים מיער ולקחום "למכלאות" (שם, 65 - 67). סימני המוצא לא ניטשטשו גם בשירי אהרון אלמוג: "ביאליק לא היה תימני. /אם אי-נכס מאמינים, שאלו אותו /קראו בשיריו/הסתכלו במקלו בשעונו בכיתו בערד-ליו" ("הצדעה לישראל", 12). אין הוא שווה-נפש כפני המציאות החברתית: "אני קורא עתון שומע רמזים... /יהושע פרץ הרים ארבעים ארגזים/ במדינת ישראל 90 אלף ילדים רזים/ פרס ברנר לסופרים אשכנזים" (שם, 16). אברהם בר-עוז קובל על אלה ש"מכדילים / בין דם לדם, /בין צבע לצבע, /בין לוחם ללוחם /ובין קבר - לקבר / כאשר תליון אחד צופה - /אורב לכל הארץ" ("בטלית קר-ועה", 8 - 9). גם משוררים יוצאי-עיראק, תורכיה וארצות אחרות היביעו רג-שות דומים. כך בלפור חקק פרסם שיר ("במערכה", יולי 1978) בנו מספר הדובר השירי על עליית סכו לארץ, בה הוא איבד את הדרו: "ועלה סכי כאברהם מאור/ מאותה ארץ על-פי אותו דבור/עלה עלה אל אותה אדמת מולדת/ ולא היתה לו עוד אותה הכתנת הנחמדת/ ואבדה לו שררתו ואבל נגה פניו/ ונשחת הכסף ונשחט הזהב" שאול בן-אברהם שלום תיאר בשיר אחד את "נכר ארצנו", בה לעבר "ממשיכי תלמידי סורה ופנמבריתא / שנים... נחשפו בבז גרזני". ד"ר דוד רבי כתב בספרו "אור זרוע" כך: "הכו בי אני 'פנתר'. /אמרו לי בשפת הכח /; את אשר ידעתי ויותר, /שסביבי ג'ונגל, אני אומר" (12). בארץ הוא מוצא "בני ברית זאבים" ובה "אין אהבת יהודים" (14). אהבה זו היא חלק חיוני מהגדרת ד"ר רבי למונח "מדינה": "אבל יותר מכל/מדינה היא/שאפשר לשמר/על עצמי/זהותי/הזכות להיות שונה/סרובי להטמע/אהבה לבן-ברית". על "פנתרים שחורים" כותב גם שלמה אביו בספרו "כמראות הצובאות" (23 - 24), ומתאר את הפער בין קשיחותו האלימה של הפנתר כלפי חוץ לרכנותו הנבוכה בפנים: "אמא אני עושה להם פנים/של אריות רעים ונמרים/ואחר-כך כשאני לעצמי אמא/אף בצפרניי אני משכיל/לכלא תולעים חמות של בכי". ובספרו "עש-ב על הסף" מדבר אביו על ההבדלים שבין "בני הגבירה" ל"בני האמה".

ג

כמה משוררים מקרב יוצאי-המזרח מכיאים לשירתנו נושאים הצנמקים מן הרקע וההווי המיוחדים לעדותיהם. הם ממזגים בשירתם הרוי מזרחי ומו-זרניזם ישראלי, פרובלימטיקה עדתית וליריקה. ביריעה זו הדבר אך יודגם.

בספרו "מנחה מרוקאית" מתאר ארז ביטון "שמחה במלח", באמצעות מונול-וג שירי של מארח נדיב במארוקו, שמעודד את אורחיו להנות ולהשתתף בשמחתו. ביטון מביא את דבריו כלשונם בצד תרגום חופשי מאוד לעברית, המובא בסוג-רים כהלק מן השיר: "אמימון אמסעוד דרכו קמנג'ה בלעוד / (אתה מי-מון ואתה מסעוד הלא אין כמותכם כרקוד) / אז'יאו אז'יאו אלכואן / (בואו בואו האחים) / אנלעכו פהד אדיאואן / (נשחק קצת בשירה) /קבל מנפוטו מנהד אדניה / (לפני שנטש את הזירה)". לכבוד בן שושן, דמות מרכזית בפולקלור של יהודי אלג'יריה, כתב ביטון שתי אלגיות. כך מקונן בן שושן בכלאו לאחר שרצח את אהובתו שנטשה אותו: "אימה לעזיזה דיאלי / (בערבית מרוקאית: אמא

יקרה שלי.) /תראי/איך גם השמש מרחיקה שלא לגעת בי, /איך הצכרים מראשי העצים מזקרות מקור נגדי, /איך הילדים מידים מבט של פחד/על-אף הסורגים" ("אלגיות בן-שושן א"). כ"חתונה מרוקאית" נהנים האורחים מסלט פלפל רווי תבלינים, ביצה מרודדת בלבזר וקמון, תה ועראק, והם מבטאים את שמחתם כך: "ראינו ראינו/את חכיונות העראק, את שרשראות היונים הצליות/את מרב-צי התמרים בשבעה מינים/ בפתח הבית/ את כדי הזיתים הגאים, /ברוכות קמור-ות ידיך כתפלי התמתם/שרה בת דודו...!" ואילו החתן אומר בשירו של ביטון: "אימה/עשר" צפריח רוצות להנתק מקברת חזי, /...שפונותיך ~ שני תמרים/מסוג בסקרי שהוא הסוג המתוק ביותר". ובשיר הטיוס של מחורזת זו שעניינה חתונה מתערב הדובר השירי במלים אלו: "...מי שלא שמע את סבתא פרחא/מסלסלת את מקמת הערגון באזני הכלה והחתן, / מי שלא ישב על הארץ על כסתות פוך וכרי אטלס, /...מי שלא חפן בידיו סלט נוזל וקנח ושטף את פיו ביון ממרקש, /מי שלא נשט את המית הנעורים של נערווינו/...הנה לך כרטיס/בא פנס/אל מהומת החזה/שלא המית אף פעם".

ב"ספר הנענע" של ביטון מתוודע הקורא לזכרונות מכפר למחמד שבין מרקש לדרע, לתפוף תופי התמתם, ל"טעם עראק וריחות זעפרון צורב", לאדון מסעוד המקהיל אנשים ומנגן בעוד לשמחם, לעישה בנת מסעודה ש"כל חיה בחב-לינים, בפלפל ובקמון ובקרוויאה ובלבזאר", ל"מעקודה בצלחת ופלפל מבשל בצלחת/ויין קולומבר ככוסות". הדובר השירי מתאר עצמו כ"רבאכא צרודה בח-יק שחור" (רבאכא - כלי-מיתר בשימוש הבדואים, בד"כ מסכיב למדורה בערב). נמצא כאן זכרונות מכפר ההולדת במארוקו, על"אידי הזעטר" ו"הכל הלחם מתנ-ור של טין" "ישבו, שם" "נשיט יהודיות מקישות, /מגישות אכל בחרס/על כסתות, אנשים יהודים ממשילים משלים" ("אהבת ילדים בזרבות לבנות"). בשיר "תקצ" יר שיחה" מודגמים מעשים אותינטיים בהכרזה פרמכית של מישהוא ששמו זיש ולא זוהר, שהוא מהרי-האטלס, ולובש עגאל וזרביה. כאט, שאין דורש לכלי הבישול מנצרים שעשתה, ושהתנור שעשתה מטין אינו משרת בישראל את צרכיה, מזכיר הדובר השירי שלא הביאה על גבה לישראל את כפר הולדתה המרוקאי ("א-לקסקס אולפראן"). ואילו האב, שהעדיף את דלות הארץ על הבתים היפים "בחוסה לארס", חש זרות לארץ כאשר נשלח "לבנות מחראות בכית נפאלה". וכך קרה בכ-פר-הילדות ("שיר עונת מבשל הלפת"): "כשימה יסתר היתה נזכרת בבחה המתה קמרה/היתה ימה מונה נזכרת בבנה המת הרון/וכל השכנות היו נזכרות בצרת יומן/עוזבות את מעשה הלחט כפראן/את מבשל הלפת המתוק את פנית הפסה פפש-ר/ ימה זנבו, ימה טעדה, ימה חנינה, /אז כמו בפקדה של חג היתה עולה צהלה גדולה של ככי". בהילקחה לרבנו, מבקשת סוליקה היפה מחברותיה: "אתן נערות המלח/אחיות למעשה הלחם בפראן, /למשחק התמרים בערב, /תנו לי ברכה...".

כ"על גדות הנהריט" תיאר שלום כתב פרעות ביהודי עיראק, חילול בתי-כנסת וכיזתם, קשירת חמורים ופרות ברצועות ונפילין, "ולא ישבה, הוי/זו - היד/שהחזיקה - /כמפלת/רגל של /עולל-/מכחלת...//ובפעמוניה/הזהביים/צלצל בלכתו - לו...!" ואילו ב"שמאלה" של אביו מבקש הדובר מאמו להצילו על-ידי השלכת עופרת רותחת למים, ראייה בקפה עכור ודקירת עיני השדים. וב"אקוורלי ים" של אביו השחר קשור ב"קול בדי חלב/לצדי אפך אתון", והנערה מוקפת חר-וזי שום ופלפל, זיונים ירוקים, קדירות ורט מלוטש, עלי לימון ותופיני דבש. בשירו "משיח לא יבוא מתימן" תיאר אלמוג שינויים בעדתו: "שוב אין זה למ-רבה הצער/מראה שכיח/עדות תימנים מקבים לשלחן/מחכים למשיח/ובינתים/מברכ-ים את ברכת המזון/בוֹרְךְ/בוֹרְךְ/מסלסלית קולות ופאות וזקן/בתורה ובספר

הזהר.../ בית סבא כרחוב האר"י חֲרָב וַאֲיִנְנוּ/אבא, אין רוחו נכון/אני לא מהימן/משיח לא יבא מתימן". טוביה סולמי, תימני אף הוא, מתאר את שכונתו כך כ"שתי גדות למוצרה": "נשתנה גם הנוף בשכונה/כלאים ושעטנז אנשים/ זכריה הופיע בחליפה מאמריקה/ששלחה המאדם עם האמא/וסכתא פטטה במכנסי הרקמה/ומגבעת תתורת של יקית".

הוא שאמרנו בפתח דברינו: כיום יש בידינו שיר עברית של יהודי-המזרח, הניכרת בהישגים האסטיטיים שלהוטבוע עליה חותם של ליחוד לשוני ונושאי.

ביבליוגראפיה נבחרת

1. אביו, שלמה. עשב על הסף. מ. ניומן, 1973.
2. --. במראות הצובאות. הקבוץ המאוחד, 1976.
3. --. שרשי הים. הקבוץ המאוחד. תשל"ט.
4. אלישע, גבריאלה. בשפתים נשפתי חושך לגוף, מפעלים אוניברסיטאיים, 1973.
5. --. הנשמה מילולית. ספרי סימן קריאה, הוצאת הקירוש המאוחד 1979.
6. --. ליל הזמרון. מסדה, 1976.
7. אלמוג, אהרון. הצדעה לישראל. ספרית פועלים, 1979.
8. --. הצדעה לישראל - הילטון ירושלים, 1979 (מהדורה שנייה).
9. --.
10. ביטון, ארז. מנחה מרוקאית. עקד, 1976.
11. --. ארבעה משוררים. עקד, 1977. שלושה מהמשוררים הם אלמוג, רחל פרחי וש- לום רצבי.
12. --. ספר הנענע. עקד,
13. זמיר, שלמה. הקול מבעד לענף. ספרית פועלים, 1960.
14. טביב, מרדכי. מסע לארץ הגדולה. עשרה טיפורים ושיר. אל"ף, 1968.
15. כהן, שלומית. שש ביד שמאל. ספרית פועלים, 1975.
16. כתב, שלום. לא רש מאד. עקד, 1972.
177. --. על גדות הנהרים. עקד, 1973.
18. סומק, רוני. גולה. מסדה, 1976.
199. --. סולו. מסדה, 1980.
200. --. 1 כשביל 3, 3 כשביל 1. עכשיו, 1980 (יחד עם אלי בכ ופרץ ינאי).
21. סרטל, משה. מי שנטל. מצחף, תשכ"ז.
22. --. הדרך והבשר. מצחף, תשל"ל.
233. --. בשר על גבי גחלים. ספרית פועלים, תשל"ג.